

Щербій Н. О.,

кандидат філологічних наук, асистент кафедри слов'янських мов
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ТРИВАЛО-ВЗАЄМНИЙ РІД ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Анотація. У статті проаналізовано різні підходи мовознавців до витлумачення дієслівних родів дії. Охарактеризовано термінологічний апарат. Розглянуто дієслова тривало-взаємного роду дії та їх функціональні еквіваленти в сучасній українській і польській літературних мовах у зіставному аспекті. Проаналізовано вживання таких дієслів у сучасних художніх текстах.

Ключові слова: категорія родів дії, дієслово, префікс, суфікс, тривало-взаємний рід дії, рефлексивний показник.

Постановка проблеми. Кваліфікація категорії родів дієслівної дії є однією з дискусійних в українському та зарубіжному мовознавстві, зокрема через непослідовність визначення її статусу, термінологічних найменувань та класифікації. На думку О. Ісаченка, ця категорія є специфічною рисою дієслівної системи слов'янських мов з погляду властивих дієсловам тонких відтінків значень [1, с. 6]. Дискусійність категорії полягає в тому, що вона об'єднує за ознакою подібності змісту різнорівневі й різнопланові засоби мови – лексичні, граматичні, словотвірні [2, с. 10], між якими не завжди видається можливим провести чітку межу [3, с. 218].

Аналіз досліджень. Шведський учений З. Агрелль у праці «Видові відмінності й творення родів дії в польських дієсловах» (1908) уперше засвідчив наявність родів дії у видовій системі слов'янських мов як комплексу аспектуальних значень, відмінних від тих, які виражаються категорією виду. Учення про роди дії було розвинене на матеріалі польської, чеської, словацької, російської та інших мов такими лінгвістами, як: Я. Ставницька, Е. Кошмідер, І. Немец, Ю. Маслов, О. Бондарко, Л. Буланін. Роди дії (РД) розглядають у різних вимірах: як семантичні угруповання (категорії), лексико-семантичні групи, лексико-граматичні розряди, морфолого-словотвірні категорії чи словотвірні величини. Проте єдиного погляду серед дослідників щодо визначення та класифікації категорії родів дії сформовано не було, чим і зумовлена **актуальність** дослідження.

Мета статті – описати та зіставити дієслова тривало-взаємного роду дії в українській та польській мовах. Завдання запропонованої статті: визначити статус категорії родів дії в сучасному мовознавстві, проаналізувати засоби вираження та специфічні семантичні ознаки дієслів тривало-взаємного роду дії в українській і польській мовах; дослідити їхнє вживання в сучасних художніх текстах.

Виклад основного матеріалу. На позначення родів дієслівної дії у слов'янських граматиках існують різні терміни: *pid дієслівної дії, pid дії* (укр.), *rodzaj czynności, rodzaj akcji* (пол.), *способ глагольного действия, совершаемость глагольного действия* (рос.) та інтернаціоналізм-термін *Aktionsart*. У базі славістичного мовознавства і Sybislav зафіксовано терміни *rodzaj czynności, rodzaj akcji* (пол.), *способ глагольного действия, способ действия* (рос.), *pid дієслівної дії, pid дії* (укр.), *způsob slovesného děje* (чеськ.), *modalité d'action* (франц.) та *Aktionsart* (нім.)

як відповідники. Найуживанішим у польських джерелах є термін *rodzaj czynności* [4, с. 87]. В українській лінгвістичній традиції функціонує термін *pid дії*. В енциклопедії «Українська мова» в статті, автором якої є В. Русанівський, сказано: «Роди дієслівної дії (калька з нім. *Aktionsarten*, від *Aktion* – дія і *Arten* – роди) – підпорядкована загальній категорії аспектуальності граматична категорія, основу якої становлять пари дієслів, одне з яких характеризується додатковим семантичним значенням повторюваності, розподільності, однократності і под.» [5, с. 578].

У лінгвістичній літературі є декілька концепцій щодо трактування категорії *Aktionsart*. Зокрема, С. Агрель, Е. Кошмідер, Ю. Маслов, О. Бондарко, Л. Буланін, С. Соколова розуміють її як семантичний клас дієслів, в якому не є обов'язковою присутність формальних показників. Так, Ю. Маслов вважає, що «роди дії – це семантичні розряди дієслів, які виділяють на основі подібності в типах перебігу й розподілу в часі дієслівної дії, проте вони не утворюють рубрик єдиної класифікації і, як наслідок, у широких масштабах перехрещуються між собою» [6, с. 71]. Залежно від наявності чи відсутності морфемного вираження особливостей семантики всі РД поділяються на морфемно характеризовані (виражені), морфемно нехарактеризовані (невиражені) та непослідовно характеризовані (проміжна група) [6, с. 71]. Автори «Теорії функціональної граматики» роди дієслівної дії називають «морфемно характеризовані і нехарактеризовані значення окремих дієслів та їхніх розрядів, які вказують на характер перебігу в часі граничних / неграничних дій. Роди дії формують категорію граничності / неграничності і є її конкретними, деталізованими значеннями» [7, с. 66]. Навіть за умови виокремлення морфемно характеризованих і морфемно нехарактеризованих РД прихильники семантичного підходу вважають, що головна відмінність між РД полягає не в морфемному складі чи словотвірній характеристиці, а в «специфічних значенневих відтінках, специфічно спрямованій словотвірній активності, особливостях синтаксичного уживання і, найголовніше, в особливостях взаємодії з видом» [6].

Під впливом ідей О. Ісаченка у лінгвістиці сформувався інший, вужчий підхід до визначення РД, згідно з яким їх називають «семантико-словотвірним угрупованням дієслів, в основі яких лежать формально виражені модифікації (зміни) значень безпрефіксних дієслів із погляду часових, кількісних і спеціально результативних характеристик» [1, с. 596]. У РД об'єднують лише ті дієслова, семантична спільність яких є семантичним зрушенням похідних слів щодо безпрефіксних і має обов'язкове формальне вираження, тобто РД визнають лише морфемно характеризовані, а морфемно нехарактеризовані РД розглядають як лексико-семантичні групи (Н. Авілова, З. Скоумалова, О. Тихонов, В. Храковський та ін.). Оскільки морфологічна однотипність і семантична спільність дієслівних родів має словотвірні засоби вираження, то їх, на думку К. Городенської, слід кваліфікувати як морфолого-словотвірні категорії [8, с. 235].

У мовознавстві відома спроба розглянути РД як «підпорядковану загальній категорії аспектуальності граматичну категорію» [5, с. 555] і визначити їх як лексико-граматичні (А. Грищенко, Л. Мацько) або лексико-морфологічні (В. Русанівський) розряди дієслів, які виділяють «на ґрунті спільності типу перебігу дії: такі розряди істотні для граматичної системи, вони взаємодіють із нею, але все-таки це розряди лексики» [9, с. 6].

Категорія виду взаємодіє з лексико-семантичними особливостями дієслів, які виявляються в здатності / нездатності створювати видові пари й у специфіці вживання видових форм. Серед чинників, які визначають аспектуально-граматичні риси дієслів, називають значення дії і стану, активних і пасивних дій, динамічних і статичних дій та ін. [10, с. 17].

Виокремлюють різну кількість типів дієслівних родів та їхніх різновидів на основі диференційних ознак: 1) щодо характеру перебігу дій, процесів та станів у часі; 2) щодо їхнього кількісного вияву; 3) результативності виконання дій та завершених процесів і станів. Словотворчі засоби видозмінюють значення безпрефіксних дієслів. Ідентифікацію родів ускладнює різноманітна термінологія на їх означення [8, с. 236].

В. Русанівський вважає, що в українській мові є близько двадцяти родів дії. Дослідник поділяє роди дії в українській мові на чотири групи (розряди), а саме: 1) результативні роди дії, які позначають різні способи експлікації досягнення дією результату; 2) фазові роди дії, які позначають різні фази реалізації дії (початок, тривання, кінець); 3) кількісні роди дії, які вказують або на цілісність, або на розчленованість (пунктирність) дії; 4) роди дії, які позначають ступінь інтенсивності вияву дії; кожна з груп родів дії поділяється, у свою чергу, на кілька окремих родів дії [5, с. 202]. Беремо до уваги класифікації, запропоновані Я. Ставницькою та О. Бондарком [11; 7].

Найбільш поширену і продуктивну класифікацію родів дії польського дієслова запропонував А. Holvoet, який виділяє, згідно з ознаками доконаності /недоконаності, дієслова: доконані, які виражають «суб'єктну результативність» (*nasłuchać się plotek*), «об'єктну результативність» (*nakupować prezentów*), дистрибутив (*pozamykać wszystkie okna*), інгресив (*zachorować*), дієслова, що виражають коротку тривалість (*posiedzieć*), «суб'єктну інгресивність» (*rozmiewać się*), семельфактив (*krzyknąć*), рід дії з облігаторним значенням періоду тривалості дії (*posiedzieć godzinę*); недоконані ітеративні (*gruchać*), демінутивно-ітеративні (*poplakać*) [12, с. 237–246].

Під категорією родів дії розуміємо тип модифікації дієслівної дії, виражений певними словотвірними засобами, а саме: префіксами, інфіксами, постфіксами, циркумфіксами. Навіть під час звичайного візуального аналізу виявляє себе зв'язок категорії родів дії з категорією дієслівного виду, хоч єдності в поглядах на таке взаємовідношення в лінгвістичній науці немає. Наприклад, О. Ісаченко вважає, що вид і роди дії є різними маніфестаціями одного й того самого явища, які перебувають у додатковому розподілі. Тому дієслово, яке співвідноситься з певним вихідним дієсловом протилежного виду, є або його видовим корелятом, або його регулярною семантичною модифікацією, тобто Aktionsart. Таким чином, за О. Ісаченком, диференційною ознакою родів дії є відсутність у них видових корелятивів. У сучасній аспектології прийнятим є підхід, згідно з яким дієслівний вид і роди дієслова розглядаються як явища різного порядку, хоча й мають відношення до однієї і тієї самої поняттєвої сфери. Тобто вважається, що вид є граматичною категорією, а спосіб дії – словотвірною.

А. Залізняк, ґрунтуючись на матеріалі російської мови, відзначає, що більшість родів дії твориться від дієслів недоконаного виду: за допомогою додавання префікса / інфікса / постфікса тощо, процес, позначений вихідним дієсловом недоконаного виду, певною мірою обмежується – кількісно або якісно. Самі ж роди дії здебільшого належать до доконаного виду; з іншого боку, є невеликі групи дієслів доконаного виду, від яких також можуть утворюватися дієслівні роди [13].

Виділення і характеристика родів дії граничних дієслів є доволі проблематичними. Значення неграничності не має такої різноманітної кількості груп та класів, як граничність. Тому часто відомі класифікації не охоплюють усіх дієслів. Зокрема, під час поділу враховують: а) участь у формуванні граничних дієслів; б) наявність специфічних формантів, які об'єднують дієслова в одну семантичну групу із загальною аспектуальною ознакою; в) особливості аспектуального характеру дії порівняно з граничними дієсловами; г) відповідність значень дієслів видовим значенням форми недоконаного виду.

Ітеративний спосіб дії неграничних дієслів пов'язаний з ітеративними суфіксами *-іва-* / *-ива-*, *-ва-*, які виражають повторюваність дії вихідного дієслова, зазвичай щодо одного періоду часу. Тим самим вони семантично близькі до багатоактного способу дії, але відрізняються від нього додатковими ознаками і меншою розчленованістю дії. Дієслова ітеративного способу дії – це окрема словотвірна група, яка, окрім ітеративного значення, має інші кількісно-інтенсивні ознаки. В їх утворенні беруть участь префікси, що додаються до основи неграничних дієслів.

Предметом цього дослідження є кількісно обмежений клас неграничних дієслів ітеративного роду дії, а саме дієслова тривало-взаємного роду дії, що виражаються за допомогою морфем. Ітеративність дії розділена між кількома (принаймні двома) особами.

Дієслова цього класу позначають дії, що складаються з невизначеної кількості окремих однорідних актів, в яких референти суб'єкта й адресата міняються ролями. Таким чином дієслова сполучають значення взаємності й мультиплікативності (багатоактності), тому їх ще називають мультиплікативно-взаємними дієсловами. Мультиплікативна неоднократність характеризується граничною монотемпоральною множинністю повторюваних мікроситуацій, в яких беруть участь одні й ті самі учасники. Мультиплікативні дієслова позначають хвилеподібні процеси та процеси коливання і складаються з невизначеної множинності однорідних актів, які повторюються з відносно високою періодичністю, що одночасно сприймається як єдність всієї серії [14].

Морфологічним засобом вираження взаємної мультиплікативності в українській мові є поєднання трьох компонентів: префікса *пере-*, ітеративного суфікса *-ува* й рефлексивного позначника (РП) *-ся*.

Дієслова, що мають риси «багаторазовість дії» і «взаємність», Я. Ставницька називає дієсловами змінного роду дії (*przemienny rodzaj akcji*), що належать до ітеративних модифікацій. Такі дієслова виражають дії, які виконуються між двома (або кількома) суб'єктами й утворені за допомогою префікса *prze-* + суфікс *-іва* + РП *się* (*się* у польській мові є зворотним займенником або функціональним елементом, який не злився з дієсловом, а вільно функціонує в реченні на відміну від постфікса) [11, с. 229].

Можна вважати, що цей клас у польській мові практично відсутній, оскільки в дієсловах з подібним словотвором на перший план висувається значення не змінності дії, а інтенсивнос-

ті, наприклад: *prześmiewać się* 'кріć, pokpiwać sobie z czegoś, podśmiewać się'. Найбільше значенню тривало-взаємного роду дії в польській мові відповідають дієслова *przemrugiwać się* 'mrugać do siebie nawzajem, porozumiewać się ze sobą mruganiem', *przekrzykiwać się* 'przekrzykiwać sobie wzajemnie' та *przestrzeliwać się* 'strzelać wzajemnie do siebie', оскільки їх словникові дефініції містять прислівники *nawzajem*, *wzajemnie*, що вказують на взаємний характер дії.

У польській мові дієслова тривало-взаємного способу дії передаються описовими конструкціями, наприклад: *peregladnutia – spojrzeć po sobie*, *peregladatися – popatrywać po sobie*, *peregoworowatися – rozmawiać ze sobą*, *peremiguwatися – mrugać do siebie*, *perepisuwatися – pisać do siebie*, *pereszinuwatися – szeptać między sobą*.

Тривало-взаємні дієслова позначають цілеспрямовані дії людей чи тварин і містять узагальнений семантичний компонент «подавати один одному знаки», «здійснювати дії у відповідь». Таким чином, виділяємо:

1) дієслова, що позначають говоріння і видавання звуків: *peregoworowatися*, *perekrzykiwatися*, *pereswisuwatися*, *peremowlatися*, *pereszinuwatися*, *perebalakuwatися*, *peregirkuwatися*, *peregukwatися*, *pereklikaatися*, *pereswisuwatися*, *peretochkwatися*, *perespiwuwatися*, *pereszuchkwatися* // *przekrzykiwać się*. У реченнях *Пастухи пересвисувалися з полонини на полонину. Вони розуміли так один одного* (А. Турчинська) // *Mówili głośno, przekrzykiwali się wzajemnie, wznosili toasty* (Т. Wojarska) зазначено, що учасники здійснили невизначену кількість однорідних актів у відповідь один одному з метою повідомлення про себе;

2) кратні дії: *perebiluwatися*, *perebliksuwatися*, *perestukuwatися*. Наприклад: ... *світлячок, що виліз на верхів'я якоїсь бадилки, щоб зручніше було переблимуватися з далекими й таємничими небесними родичами* (С. Дерманський) – виділений вербатив позначає дії, що повторюються через якийсь проміжок часу між обома учасниками ситуації;

3) заняття, рух: *peredzwonowatися*, *peregoiduwatися*, *pereshowuwatися*, *perenohuwatися*, *perepisuwatися*, *peregrizatися* // *przestrzeliwać się*. У реченнях *Взагалі ми тепер досить часто перепишуємось і дуже добре розуміємо настрої один одного... (Леся Українка)* // ... *najemnik starający wyrwać się spod jarzma swoich byłych nikczemnych pracodawców, gracze będą uderzać, kopać, siekać, miażdżyć i przestrzeliwać się przez hordy elitarnych przeciwników w drodze ku odkupieniu swoich win* (Internet) виділені дієслова позначають взаємний обмін діями між об'єктами і одночасно суб'єктами ситуації;

4) вияв емоцій *peremorguwatися*, *peresmiuwatися*, *peregladatися* // *przemrugiwać się*. Наприклад: *Дівчата... стояли окремою купкою, лускали насіння і пересміювались* (П. Панч) – багатократність взаємоспрямованих дій суб'єкта й об'єкта повторюється впродовж короткого проміжку часу і здійснюється як відповідь на отриманні знаки.

Тривало-взаємні дієслова руху можуть передавати дистрибутивне значення, як у реченні *Дівчата перештовхуються поміж собою, перешинтуються* (Г. Тютюнник) – вербатив характеризується симетричними багатократними діями руху // *Trzeba być ostatnią idiotką, by zrobić to, co zrobiła, czyli poderwać do ramienia ciężki jak cholera karabin maszynowy i stojąc w szerokim wykroku, zacząć się przestrzeliwać z ukrytym pół kilometra dalej snajperem* (А. Baniewicz) – виділене дієслово, окрім руху, позначає фізичний вплив на об'єкт / суб'єкт.

Дія, передана дієсловами, передбачає конкретну локалізацію у відносно короткому проміжку часу, проте в ітеративному контексті можуть позначати ситуації, які повторюються в різний період часу: *peredzwonowatися*, *perepisuwatися* [15, с. 338]: *Переписувалися щодня. Він запитував, як живу, чим займаюся* (Інтернет) – дія виділеного дієслова виконувалася учасниками ситуації взаємно впродовж певного часу з високою частотністю, на що вказує прислівник *щодня*.

Висновки. Роди дієслівної дії є складною багаторівневою категорією, що охоплює морфологічні, словотвірні та семантичні особливості. Кількісно обмежений клас тривало-взаємних дієслів належить до ітеративного роду дії. Тривало-взаємні дієслова виражаються префіксом *pere-* / *pre-*, ітеративним суфіксом *-іва-*, *-іва-*, *-іва-* / *-іва-* та постфіксом *-ся* / РП *się*. і позначають повторювані з високою частотністю однорідні акти. Дієслова тривало-взаємного роду дії характерні передусім для української мови, в польській мові їхні значення виражаються описовими конструкціями.

Література:

1. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким : Морфология / А.В. Исаченко. – 2-е изд. – М., 2003. – С. 6.
2. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии / Ю.С. Маслов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 263 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія / А.П. Загнітко. – Донецьк : Дон ДУ, 1996. – 437 с.
4. Романюк Ю.В. Еквівалентність граматичних термінів у сучасному славістичному мовознавстві (дієслово) / Ю.В. Романюк // Термінологічний вісник: Збірник наукових праць / Відп. ред. В.Л. Іващенко. – К. : Інститут української мови НАНУ, 2015. – Вип. 3(2). – С. 87–93.
5. Русанівський В.М. Роди дії // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
6. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии / Ю.С. Маслов // Вопросы общего языкознания. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1965. – С. 53–80.
7. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Таксис / Под ред. А.В. Бондарко. – Л. : Наука, 1987. – 348 с.
8. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсар», 2004. – 400 с.
9. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление) / А.В. Бондарко. – М. : Просвещение, 1971. – 239 с.
10. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н.С. Авилова. – Москва, 1976. – 318 с.
11. Stawnicka J. Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słowotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom I: Czasowniki z formantami modyfikacyjnymi / J. Stawnicka. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009. – 287 s.
12. Holvoet A. Aspekt i rodzaje czynności / A. Holvoet // «Poradnik Językowy» 4, 1986. – S. 237–246.
13. Зализняк А.А., Шмелев А.Д. Введение в русскую аспектологию / А.А. Зализняк, А.Д. Шмелев. – Москва, 2000. – 226 с.
14. Тронь А.А. RL-дієслова як засіб вираження кратності / А.А. Тронь // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту : зб. наук. праць. – Серія: «Лінгвістика». – Херсон : В-во ХДО, 2007. – Вип. 5. – С. 262–266.
15. Князев Ю.П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе / Ю.П. Князев. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 704 с.

Щербий Н. О. Длительно-взаимный род действия в украинском и польском языках

Аннотация. В статье проанализированы разные подходы языковедов к истолкованию глагольных родов действия. Охарактеризован терминологический аппарат. Рассматриваются глаголы длительно-взаимного рода действия и их функциональные эквиваленты в современных украинском и польском литературных языках в сопоставительном аспекте. Проанализировано употребление таких глаголов в современных художественных текстах.

Ключевые слова: категория родов действия, глагол, префикс, суффикс, длительно-взаимный род действия, рефлексивный показатель.

Shcherbii N. Continuous-reciprocal modes of action (Aktionsart) in Polish and Ukrainian languages

Summary. The article deals with different approaches to identify the notions of the «modes of action» (Aktionsart). The main attention is given to the terms for the nomination of Aktionsarten and their equivalence in different languages. The article deals with the Ukrainian category of the «modes of action» (Aktionsart) and its functional equivalents in modern literary Polish in contrastive aspect. The results of this comparison with examples from the modern Ukrainian and Polish literature are presented in the article.

Key words: category modes of action (Aktionsart), verb, prefix, suffix, function word, continuous-reciprocal modes of action.